

e-ISSN: 1694-8610

№3/2023, 131-142

ФИЛОЛОГИЯ

УДК: 398

DOI: [10.52754/16948610_2023_3_17](https://doi.org/10.52754/16948610_2023_3_17)

**МАХМУД КАШГАРИНИН “ДИВАН ЛУГАТ АТ-ТУРК” СӨЗДҮГҮНДӨ АТ
ЖАБДЫКТАРЫНА БАЙЛАНЫШКАН СӨЗДӨР**

ТЕРМИНЫ КОНСКОГО СНАРЯЖЕНИЯ В “ДИВАН ЛУГАТ АТ-ТУРК” МАХМУДА
КАШГАРИ

HORSE TACK TERMINOLOGY IN “DIWAN LUGHAT AL-TURK” BY MAHMUD AL-
KASHGARI

Абдимиталип уулу Нурсултан

Абдимиталип уулу Нурсултан

Abdimalip uulu Nursultan

PhD, окутуучу, Ош мамлекеттик университети

PhD, преподаватель, Ошский государственный университет

PhD, Lecturer, Osh State University

nabdimalipuulu@oshsu.kg

ORCID: 0000-0002-5651-5236

Жапаралиев Шербол Жапаралиевич

Жапаралиев Шербол Жапаралиевич

Zhaparaliev Sherbol Zhaparalievich

PhD, окутуучу, Ош мамлекеттик университети

PhD, преподаватель, Ошский государственный университет

PhD, Lecturer, Osh State University

shjaparaliev@oshsu.kg

ORCID: 0000-0002-1009-4093

МАХМУД КАШГАРИНИН “ДИВАН ЛУГАТ АТ-ТҮРК” СӨЗДҮГҮНДӨ АТ ЖАБДЫКТАРЫНА БАЙЛАНЫШКАН СӨЗДӨР

Аннотация

Карахандар доорунун көрүнүктүү аалымы Махмуд Кашгаринин “Диван Лугат ат-Түрк” сөздүгү кыргыз элинин тарыхы жана маданиятын изилдөөдө баа жеткис тарыхый булак. Өз доорундагы түрк элдеринен чогултулган диалектологиялык сөздүктө XI кылымдагы түрк коомунун тили, адабияты, маданияты жана социалдык абалы жөнүндө ар түрдүү, оригиналдуу маалыматтар камтылган. “Дивандагы” сөз казынасынын арасында жылкы жана жылкычылыкка байланыштуу лексика өзгөчө орунду ээлейт. Себеби, жылкыга байланыштуу терминология байыркы түрк жана азыркы кыргыз тилдеринин эң байыркы элементтеринин бири. Бул маселе боюнча кыргыз коомунда көптөгөн илимий изилдөөлөр жарык көргөнү менен жылкы жана жылкычылыкка байланышкан терминология толук изилдене элек. Ушул себептен улам, бул макалада “Диван Лугат ат-Түрктө” катталган ат жабдыктарына байланышкан сөздөрдү кыргыздын улуттук маданиятынын негизги элементтеринин бири болгон жылкы жана жылкычылык терминологиясы менен салыштырылып изилденип талдоого алынды.

Ачкыч сөздөр: жылкы, жылкычылык терминологиясы, ат жабдыктары, Махмуд Кашгари, “Диван Лугат ат-Түрк”, карахандар, кыргыздар.

ТЕРМИНЫ КОНСКОГО СНАРЯЖЕНИЯ В “ДИВАН ЛУГАТ АТ-ТУРК” МАХМУДА КАШГАРИ

Аннотация

Словарь “Диван Лугат ат-Тюрк” Махмуда Кашгари, видного ученого караханидского периода, является бесценным историческим источником в изучении истории и культуры кыргызов. Словарь содержит разнообразную и оригинальную информацию о языке, литературе, культуре и социальном положении тюркского общества XI века. В труде Махмуда Кашгари особое место занимает лексика, связанная с коневодством средневековых тюрков. Это связано с тем, что конская терминология является одним из древнейших элементов древнетюркского и современного кыргызского языков. Хотя в кыргызском обществе проведено множество научных исследований по данному вопросу, терминология, связанная с коневодством, до конца не изучена. В связи с этим в данной статье проделан сравнительный анализ слов, относящихся к конному снаряжению из “Диван Лугат ат-Турк” Махмуда Кашгари с терминологией коневодства из кыргызского языка, что является одним из основных элементов кыргызской национальной культуры.

Ключевые слова: коневодство, конское снаряжение, Махмуд Кашгари, “Диван Лугат ат-Турк”, караханиды, кыргызы.

HORSE TACK TERMINOLOGY IN “DIWAN LUGHAT AL-TURK” BY MAHMUD AL-KASHGARI

Abstract

The “Diwan Lughat al-Turk” dictionary, authored by Mahmud al-Kashgari, a distinguished scholar from the Karakhanid period, stands as a priceless historical resource for delving into the history and culture of the Kyrgyz people. Within its pages, one can find diverse and original insights into the language, literature, culture, and social dynamics of 11th-century Turkic society. Mahmud al-Kashgari’s work gives particular emphasis to the vocabulary related to medieval Turkic horse breeding, recognizing the significance of horse terminology as one of the oldest components in both ancient Turkic and contemporary Kyrgyz languages. Despite numerous scholarly endeavors addressing “Diwan Lughat al-Turk” dictionary in Kyrgyz society, there remains an incomplete understanding of the terminology associated with horse tack terminology. Consequently, this article conducts a comparative analysis between words related to equestrian equipment in “Diwan Lughat al-Turk” and horse breeding terminology in the modern Kyrgyz language, aiming to contribute to a more comprehensive exploration of this linguistic aspect, which holds a key position in Kyrgyz national culture.

Keywords: horse breeding, horse tack terminology, Mahmud al-Kashgari, “Diwan Lughat al-Turk”, Karakhanids, Kyrgyz.

Байыркы жана орто кылымдарда чыгыш менен батышка тынымсыз жортуулдар жасап турган көчмөн уруулар белгилүү. Кытай менен кырчылдаша кыл чайнашкан хуннулар, Римди чөгөлөткөн гунндар, кийин орто кылымдарда тарых аренасында пайда болгон түрктөр, уйгурлар, кыргыздар, карахандар, моңголдор көчмөн империяларды жылкынын жардамысыз мамлекет куруусу мүмкүн эмес эле. Негизи эле Борбордук Азиядагы көчмөн калктардын жашоосунда жылкынын мааниси аябай жогору болуп, ат культу өнүккөн. Аны бул чөлкөмдө жүргүзүлгөн археологиялык изилдөөлөрдөн табылган аттын элеси түшүрүлгөн статуэткалар, петроглифтер, аты менен кошо көмүлгөн жоокерлер, ат жабдыктар ж.б. далилдеп турат.

Кыргызстанда жүргүзүлгөн археологиялык казуулардан байыркы түрктөрдүн ат жабдыктары табылган (Худяков ж-а Табалдиев, 2009, б. 88). Табылгалар жакшы сакталып, алардын негизинде азыркы кыргыздарда колдонулган ат жабдыктар азыраак өзгөрүүгө учурагандыгын эске албаганда, негизинен өзгөрүүсүз болуп, кыргыз элинин бир гана енисей кыргыздарынын эле эмес, Кыргызстанды мекендеген байыркы түрктөрдүн да түз мураскорлорунан экендигин айгинелеп турат. Бул табылгаларды тилдик жактан салыштырып изилдөө учурдун талабы экендигин эске алсак, бул багытта негизги тарыхый булак катары орто кылымдардагы карахандар доорунун көрүнүктүү өкүлү Махмуд Кашгаринин “Диван Лугат ат-Түрк” сөздүгү баа жеткис жана эң маанилүү жазма эстеликтердин көч башында тураары шексиз. Махмуд Кашгаринин “Диван Лугат ат-Түрк” сөздүгү өз доорунун жашоо тарзынын бардык тармактарын ичине камтыган энциклопедиялык маалыматка ээ китеп болуп эсептелип, кыргыз элинин тарыхын, тилин жана культуругенезин изилдөөдө арбын колдонулууга муктаж (Тажибаева ж.б., 2022). Бул китепти изилдөө учурда тилчилер тарабынан аздык-көптүр изилденип жатса да, бир-эки илимпозду эске албаганда тарыхчылар тарабынан жакшы изилденбей келет. Махмуд Кашгаринин эмгегин келечекте кыргыз гуманитардык илиминин бардык өкүлдөрү комплекстүү түрдө изилдөөгө киришип, андан жемиштүү жыйынтыктарды чыгара алат деп үмүттөнөбүз.

Махмуд Кашгари эмгеги түрктөр жылкыга терең урматтаарын китепте кездешкен айрым макал-лакаптардан улам билсек болот. Маселен, карахандарда кездешкен **“куш канатын, эр атын”** деген макал кыргыз элинде “Ат - адамдын канаты” деген түрдө кездешет (Толубаев ж-а Каратаева, 2010, б. 52). Ал эми ушул эле сөздүктүн башка жеринде **ил** деген сөз кездешип, жылкы маанисинде берилет. Автор түрктөр үчүн жылкы канат сыяктуу эле дейт. Жылкычыны түрктөр **ил башы** деп аташаарын жана сөзмө-сөз которгондо “эл башы, өкүмдар” болуп которулаарын жазып кетет (Махмуд аль-Кашгари, 2005, б. 86). Бул жерден байыркы түрктөр үчүн жылкынын мааниси жогору болгондугун, жылкыны асырап баккан жылкычынын кадыры эл башылардыкы менен бирдей даражада болгондугун экөөнүн аталыштарынын окшош болуп тургандыгынан көрө алабыз.

Ал эми кыргыздар атты аябай кастарлагандыгын биз, “Ат, аттан кийин жат”, “Акыр заман аттан айрылган жерде” деген ж.б.у.с. макалдардан биле алабыз. Ал тургай кыз төрөлсө “кыз төрөлдү” деп айтпастан, анын төрөлгөнүн “кырк жылкы” деп тергеп айтышкан (Осмонова ж.б., 2001, б. 352). Жаш балдарды күнүбүздө деле “кулунум” деп эркелетүү, адамдын жерлигин айтканда “баланча жердин кулуну” деген саптар кыргыз элиндеги атка болгон урмат-сыйды көрсөтүп турат.

Махмуд Кашгаринин “Диван Лугат ат-Түрк” сөздүгүндө ат жабдыктарына байланыштуу кызыктуу материалдар бар. Аларды күнүбүздө кездешкен ат жабдыктардын аталышындагы,

жасалыш шекилиндеги окшоштуктарды, жалпылыктарды “Манас” эпосунан жана кыргыздардагы жылкыга байланышкан жабдыктар менен толуктай алабыз. Кыргыз элинде кездешкен ат жабдык, ээр-токумдар тууралуу аябагандай бай этнографиялык маалыматтарды чогулткан кыргыз изилдөөчү Амантур Акматалиевдин эмгектерин сөз кылууга арзыйт. Бул чакан макалада “Диван Лугатта” кездешкен ат жабдыктардын бүгүнкү күндөгү кыргыз тилиндеги жалпылыктары тууралуу сөз кылдык.

Алгач минүүгө үйрөтүү үчүн үйүрдөн ат тандалат. Аны үйүрдөн ичинен тандап, кармоо үчүн жасалган шайман *укурук* деп аталат. Укурук – азоо жылкыны кармоодо колдонулуучу учуна илмек кыл аргамжы (*укурук боо*) байланган эң жөнөкөй жыгач шайман. Узундугу 5–6 метр, диаметри 4–6 сантиметрдей кайың, тал, долоно, четин жана башка бекем жыгачтардын ичке учунун эки жерине узундугу 1,5 метрдей аргамжы байланып жасалат. Атчан жылкычы азоону кууп жетип, анын мойнуна аргамжынын илмегин салып, укурукту бура тартып, жылкыны токтотот (Асанов, 2003, б. 236). Махмуд Кашгаринин “Диван Лугат ат-Түрк” сөздүгүндө **укрук** (Atalay, 1939, s. 100) деп берилип, кыргыз тилиндегидей эле маанини билдирет. Укурук сөзү менен кошо **тагыд укрукын егмес, теңизни кайгыкын бүгмес** же “укурук менен тоо ийилбейт, кайык менен деңиз кечпейт” деген макал берилет. Ал эми “Манас” эпосунда укурук жөнүндө:

Кайыңдан кыйып катырган,
Кабыгы менен жаткырган.
Кара боолук тактырган

...

Укуруктун¹ учунан кармап алганы, - деген саптар кездешет.

Э.В. Севортяндын “Этимологический словарь тюркских языков” аттуу эмгегинде укурук сөзүнүн келип чыгышын “ур-” этиш сөзүнөн келип чыгат деп божомолдойт. Себеби, алтай, хакас, башкыр, ногой түрк тилдеринде укурукту **урук (корык, курук)** деп аташат (Севортян, 1974, б. 585). Ал эми монгол тилинде **urга/urага** сөзү “бир нерсени кармоодо колдонулуучу шырмый”, манчжур тилинде **ukurга** сөзүнүн “капкан” маанисинде кездешкенин да белгилей кетүүгө болот.

Азоо жылкыны колго түшүргөн соң аны минүүгө көндүрүү үчүн алгач башына *нокто* катылат. Аттын башына нокто тагылган соң аны унаа катары минүү, башкаруу башталат. Нокто тери же жиптен жасалган. Аны элдик эпостордо, алардын ичинде “Семетейде” “Бышты кезде бычтырган, Жибектен ноктоо сыздырган” деген саптар да далилдеп турат. Ноктону кыргыздар ыйык санашып, малды сатканда эч качан ноктосун кошо берген эмес. “Диван Лугатта” ноктону билдирген **йулар** (Atalay, 1992, s. 9) сөзү кездешип, сөз менен кошо **йунд башын йуларлап** же “атка нокто салды” деген сөз кездешет. Элдик эпостордо “Окоро түйгөн ак нокто, Тайторуга чак нокто” (Семетей эпосу, 1959, б. 46) деген саптардын кездешиши ноктонун кыргыздарда кеңири колдонулгандыгын көрсөтүп турат. Ноктого тагылган жипти кыргыздар *чылбыр* деп аташат. Чылбыр атты оңго, солго жана алдыга карай бастыруу үчүн колдонулат. Чылбыр аттын кылынан өрүлүп жасалып, узундугу 1,5-2 метрге чейин жетет. Кыргызстандын түштүк тарабында орун алган Алайкуу өрөөнүндө чылбырды *жулар* деп аташаары катталган (Belek, 2008, s. 69). Бул жерден “Диван Лугатта” кездешкен **йулар**

¹ Манас кыргыз элинин баатырдык эпосу. Сагымбай Орозбаковдун варианты боюнча. – Бишкек, 2010 – 58-бет.

(нокто) сөзүнүн мааниси кыргыздарда чылбырга өтүп кеткендигин көрө алабыз. Элдик эпостордун бири болгон “Семетей” эпосунда “Эки кулач чоң чылбыр, Узунун тандап такты эми. Окоро түйгөн ак нокто, Тайторуга чак нокто” (Семетей эпосу, 1959, б. 46) деген саптар кездешет. “Диван Лугатта” кездешкен **йулар** сөзүнүн келип чыгышы түрк тилдериндеги “жулуу, жулкунтуу” деген этиш сөздөн келип чыгат деп божомолдойбуз. Түрк тилдеринин үндөштүк мыйзамдарына жараша йулар-жулар-чулар-чылбыр болуп өзгөрүп кетүү мүмкүнчүлүгү бар деп болжолдоого негиз бар. Ал эми кыргызга коңшулаш жашаган өзбектерде *нухта*, казактарда *нокта*, түркмөндөрдө *келлеки*, *ногта*, хакастарда *нохта*, ал эми туваларда *чулар* деп кездешет (Русско-узбекский словарь, 1954, с. 424). Карахандардагы йулар сөзү бүгүнкү кыргыздар менен тувалыктарда өзгөрүүсүз кездешүүсү азыркы кыргыз тилинде ортоазиялык компонент менен сибирдик компонент бирдей сакталып калгандыгын көрсөтөт.

Атты токууда анын үстүнө эң алгач *ичмек* коюлат. Ичмек – чоңдугу 70x70 см, калыңдыгы 5x10 см келген төрт чарчы кийиз буюм. Ичмек аттын белин жумшактоо жана ат тердегенде анын терин ичине тарттыруу үчүн тердиктин астына коюлат (Акматалиев, 1996, б. 82). Махмуд Кашгаринин “Диван Лугат” сөздүгүндө ичмекти билдирген **ичлик** сөзү “ээрдин астына коюлуучу кийиз” маанисинде берилген (Atalay, 1939, s. 102). Ал эми карахандар доору боюнча олуттуу изилдөөлөрдү жүргүзгөн, “Диван Лугат” боюнча жазылган монографиянын автору түркиялык тарыхчы Решат Генчтин китебинде *ичлик* сөзүн туура белгилесе да анын эмне функция аткараарын толук аныктап бере алган эмес. Карахандардагы ичлик сөзү кыргыздарда бир аз өзгөргөн *ичмек* түрүндө кездешсе, казактарда *ишпек* түрүндө кездешет.²

Ичмектин үстүнө атка токулган ээр өйкөп жоор кылып жибербөөсү үчүн *тердик* коюлат. Тердик ээрдин астына, ичмектин үстүнө салынуучу, унаанын жонун ээрге бастырбай, каптал жыгачтарынын жонго түшүүчү басымын жумшактоо үчүн колдонулуучу токум. Токулушу боюнча кыз-келиндерге жана эркектерге арналып, булгаары менен кийизден жасалат. Тердиктин ичи адатта, боз кийизден болот (Акматалиев, 1996, б. 221).

Махмуд Кашгари түзгөн сөздүктө түрктө аттын терин тарттыруу үчүн ээрдин астына коюлуучу кийиз буюмду **терлик** (Atalay, 1939, s. 476) деп аталаарын жазат. Ал эми “Манас” эпосунда “Атка тердик салдырып, Ак каңкы ээр алдырып” деген саптар кездешет. Ал эми Көкөтөйдүн ашында эр сайышка түшмөкчү болгон Манаска ат тандоодо, Алымчарыктын аты Жармандай тандалып, ага Аккуланын ээр-токуму токулат. Ал эпосто мындайча сүрөттөлөт:

Аккуланын чоң **тердик**
 Жармандай атка салганы,
 Жаадай болгон союлгур
 Комсоо келип калганы.
 Асты жагы тердиктин
 Шилиге кетип калбайып,
 Арка жагы тердиктин
 Жамбашка жетип далбайып,
 Чакан болуп калганы³

² <http://sozdik.kz/ru/dictionary/translate/kk/ru/iшпек/>

³ Манас кыргыз элинин баатырдык эпосу... - 1568-бет.

Ат жабдыктарын кооз көрсөтүү үчүн токулуучу токум *ат жабуу* же *үртүк* деп аталат. Ат жабуу ээрдин алдынан, тердиктин үстүнөн аттын соорусуна чейин жабылуучу көркөм буюм. Сынга толуючу аруу буюм ат жабуу өрмөкчүлүк (терме, кажары, беш кеште) менен катар саймачылык менен асемделет (Акматалиев, 1996, б. 22). “Диван Лугатта” бул сөз **өртүк** (Atalay, 1939, s. 103) деп берилип, мааниси “бир нерсенин үстүнө жабылуучу буюм, ээрдин үстүнө жабылчу материалдан жасалган жабуу” деген маанини билдирет. Кыргыздарда бул үртүк түрүндө кездешет. Үртүк аябай кооздолуп жасалып, аш-тойлордо байгеге чабылуучу белгилүү жорголорду, күлүктөрдү жана каркыралуу көч баштаган кыз-келиндердин мингендерин кол жеткиздей кооздоо максатында жасалган. Үртүктүк жип көбүнчө ичке ийрилет. Ал терме, беш кеште, кажары түрүндө да согулат. Кымбат жердиктен (нооту, абайыдан да) тандалат. «Абайылап жасалган, кыз-келиндин үртүгү» деп айтылат. Аттын моюнун, көкүрөгүн ороп, капталын жана соорусун жаап, ичи жука кийиз аркылуу ичтелип, чети учкул кыялы аркылуу укмуштай саймаланат да, жээктери төкмө чачыланат (Акматалиев, 1996, б. 263). “Манас” эпосунда ат жабдыктарын көркөмдөтүп көрсөткөн саптар кездешпей койбойт. Мисалы:

Кырк чорого кырк тулпар
Кыйладан бери бактырган,
Соорусуна баарынын
Жолборс **үртүк** жаптырган,
Дилде **жүгөн** каттырган.
Куранды ээр токутуп,
Кундуз көрпө тарттырып,
Мамык жаздык арттырып,
Басмайылды үчтөн тарттырып.⁴

Жогорудагы саптардан баатырдын даңазасын арттыруу үчүн ат жабдыктарынын кооз болушу маанилүү болгондугун көрө алабыз.

Тердик коюлган соң анын үстүнө *желдик* (кээ бир аймактарда *жаас*) коюлат. Желдик ээрдин эки капталына кынала өлчөнүп жасалган кош кийиз. Ээрдин эки капталы тердиктен өтүп, аттын капталын оорутпас үчүн желдик коюлат. Муну чеберлер эки-үч каттай катуу шырып жасайт. Анын кайыштан кошогу болот. Бышык болушу үчүн мунун сыртына көбүнчө булгаары капташат. Көчмөнчүлүк турмушта кыз-келиндер токулуучу желдиктин бурчтарын жылдызчалап чегелеп, ээрдин астынан жалтылдап көрүнүп тургандай кылып койгон. Ал «музтердик» деп аталат (Акматалиев, 1996, б. 66). Желдикти билдирген сөз “Диван Лугатта” **азрым** деп аталып, “ээрдин эки тарабына коюлуучу кийиз” деп берилет (Atalay, 1939, s. 107). Биз, “Диван лугатта” кездешкен бул **азрым** сөзү кийин кыргыз тилинде мааниси өзгөрүлүп, **айырмач** деген түргө өтүп калган деп божомолдойбуз. Кыргыз тилинин сөз жасоо мыйзамдарына ылайык *азрым-айрым-айырым+ач = айырмач* болуп өзгөрүп кетүүсү толук мүмкүн.

Желдик коюлган соң үстүнө *ээр* токулат. Ээр ат жабдыктарынын ичинен эң маанилүү шаймандардын бири болуп эсептелет. Ээр атты жоор болуудан сактаса, минген киши үчүн отургучтун кызматын аркалаган. Ээр ат жабдыктардын ата башы деп саналып, карагай, терек,

⁴ Манас. Биринчи бөлүк. 2 китеп. – Фрунзе, 1959 – 51-бет.

тал, арчадан чабылган (Акматалиев, 1996, б. 309). Ал эми жаш балдар үчүн атайын жасалчу ээрдин түрүн *айырмач* деп атаган. Ал кичинекей балдарды (4—6 жаштардагы) атка минүүгө үйрөтүү үчүн жасалып, көчмөндүү турмушта өзүнчө тай-кунанга мингизүүгө көнүктүрүүгө атайын токулган ээр. Айырмачтын кашы менен артын бирдей кылып, бири-бирине кайчылаш аштала жасалат (Акматалиев, 1996, б. 9-10). “Диван Лугатта” **эзер** деген сөз бир нече жолу кездешип, мааниси кадимки ээрди билдирет. Сөздүктө ээрге байланыштуу бир канча мисалдар берилет. Мисалы, **эр ат эзерледи** (Atalay, 1939, s. 300) “эр ат токуду” деп которулат. Андан башка ээр жөнүндө “Диван Лугатта” **ол эзер көкледи** (Atalay, 1992, s. 300) “ал ээр көктөдү (ээрдин бөлүктөрүн бириктирүү)” деген мисал көрсөтүлгөн. Кыргыздарда да **көктө-** этиш сөзү “тигүү, бириктирүү” деген экинчи мааниси кездешип, “ээр көктөө”, “жууркан көктөө” деген сөздөр толук далил болуп бере алат.⁵ Кыргыздарда ээрдин *оймо* ээр, *аштама* ээр, *курама* ээр, *ыңырчак* ээр, *айырмач* ээр, *ак каңкы (кучмач)* ээр жана *калмак* ээр деген түрлөрү кездешет (Belek, 2008, s. 72).

“Диван Лугатта” ат жабдыктарынын бири катары **отгун** (Atalay, 1939, s. 107) сөзү кездешет. Отгун деп ээрдин сол тарабындагы эндүү кайышты аташчу. Отгунга куюшкандын шакекчеси байланып, ээр менен куюшканды бириктирип турат. Күнүбүздө кыргыз тилинде ат жабдыктарынын бири болгон **куткун**⁶ сөзү байыркы отгунга туура келип, аткарган функциялары да бирдей келет. Белгилей кетүүчү нерсе орто азиялык башка түрк элдеринде бул аталышты кездештире албадык. Сибирдеги түрк калктарында т.а. хакастарда *көк*, *сарым* тувалыктарда *минчиг*, *хаажы* түрүндө кездешээри салыштыруу иретинде көрсөтүү ашыкчалык болбос. Ал эми Решат Генч өзүнүн китебинде бул ат-жабдыгы боюнча эч нерсе жазбагандыгын белгилеп кетүүнү керек деп таптык.

Атка ээр токулган соң, ээрдин алдыга жылып кетпөөсү үчүн токулчу жабдык *куюшкан* деп аталат. Куюшкандын эки учу ээрдин арткы актасындагы чыгарагына бекитилип, аттын куйругуна тагылат. Кыргыздарда куюшкандын ондон ашуун көркөм түрү кезигип, токулгалуу жылкынын сынын чыгаруучу ат жабдыктарынын көркөм бөлүгү болуп саналат. Махмуд Кашгари түзгөн сөздүктө куюшкандын байыркы аталышы **кузургун** (Atalay, 1939, s. 518) деп берилет.

Куюшкан тартылган соң ээрдин үстүнө *көрпөчө* же *көпчүк* коюлат. Ал эми ээрдин үстүнө коюлуучу жаздыкты огуздар **көпчүк** (Atalay, 1939, s. 478) деп аташаарын сөздүктө белгиленген. Күнүбүздө кыргыздар көрпөчө ордуна ээрдин үстүнө салынуучу эни тайкы төрт чарчы буюмду көпчүк деп аташат. Бул таардай эле кездемеден ичтелип, териден да, килемден согуп да, токуп да жасоого болот. Аны айрым аймактарда «кажары таар», «терме таар», «беш кеште» түрүндө да көркөмдөп согушат. Көпчүк эндүү жасалса, аны «ээрге салгыч» деп айтат. Бул да ат жасалгасынын бир бөлүгүн түзүп, өрмөкчүлүктүн көркөм көчөттөрүнүн көпчүлүк түрү түшүп, укмуштай кооз көрүнөт (Акматалиев, 1996, б. 138). Махмуд Кашгари чигилдер ээрдин үстүнө коюлуучу жаздыкты **йабы** деп аташаарын белгилейт (Atalay, 1992, s. 24). Бул сөз кыргыз тилинде *ат жабуу* деп кездешери шек туудурбайт. Ат жабуу - ээрдин алдынан, тердиктин үстүнөн аттын соорусуна чейин жабылуучу көркөм буюм. Сынга толук аруу буюм ат жабуу өрмөкчүлүк (терме, кажары, беш кеште) менен катар саймачылык менен асемделет. Демек, эндей таарга жана кездемеге сайма көчөттөрүн көчүрүү үчүн уздар ботонун,

⁵ Киргизско-русский словарь. 1- книга, А-К. – Фрунзе, 1985 – 419-бет.

⁶ Киргизско-русский словарь. 2- книга, А-К. – Фрунзе, 1985 – 453-бет.

койдун жүнүн ипичке ийрип, аны оңго жана солго чыйратышкан. Ат жабууну кадимки жүн жиптер менен саймалаган. Четтериндеги түймө чачыктары шуруланып, төкмө жана топ чачыкталган түрүн «тикек» (дикек) дейт. Мында буюмдун жердиги, сары таарыдан турат да, ага кызыл, көк өң менен сайма көчөттөрүн түшүрүшөт (Акматалиев, 1996, б. 21).

Ээрдин алдыга же артка жылып кетпөөсү үчүн ага бастыра байланган жабдык *басмайыл* же *олоң* деп аталат. Унаага токулган ээр-токумду бекитүү үчүн белинен тартууда колдонулат. Анын бир учунда жазы темир тегерек тогосу болот. Ал ээр-токумга экинчи тарабындагы ошондой тогоосуна кайыштан тилинип улаштырылган ичке боо аркылуу курчаланат. Басмайылдын «ээр бастыргычы» кайыштан болот да, калган тарабы бүтүн эки метрден ашпаган «беш кашка», «жети кашка», «суйсалма» өрүмү бир кош өрмө кайыштан жасалат (Акматалиев, 1996, б. 29). “Диван Лугатта” басмайылды билдирген сөз **колан** (Atalay, 1939, s. 404) деп аталат. В. Радловдун “Опыт словаря тюркских наречий” аттуу эмгегинде **олоң** деген сөз “басмайыл” деген мааниде кыргыз жана алтай тилдеринде (алтайча **колан**) кездешээрин белгилеп өткөн (Радлов, 1893, с. 1086). Ушул эле китепте бул сөздү уйгурларда (таранчы) да **улаң** түрүндө кездешээри берилген (Радлов, 1893, с. 1681). Негизи эле түрк тилдеринде атка тагылган басмайылдын аталышы эки группага бөлүнөт. Биринчи группада кимак-кыпчак жана тогуз-огуз урууларынан келип чыккан, басмайылды олоң, колоң, колан деп атаган элдер болуп, аларга кыргыз, уйгур, түркиялык түрктөр, алтайлыктар, тувалыктар, хакастар киришет. Ал эми экинчи группада *айыл* мүчөсүн кошуп айтан элдер, же болбосо өзбектер (керайыл – “керүү, тартуу” этиш сөзүнөн), казактар (тартпа – “тартуу” этиш сөзүнөн), кыргыздар (басмайыл – “басуу” этиш сөзүнөн) элдери кирет. Кыргыз тилинде бул сөздүн олоң түрүндө да, басмайыл түрүндө да маанилери кездешет (Севортян, 1974, б. 447-448). Бул жерден кыргыз элинин этникалык курамында, тилдик өзгөчөлүктөрүндө сибирь-алтай компоненти менен кошо жергиликтүү орто азиялык компоненттин бирдей даражада болгондугун байкоого болот.

Атты өр таяна бастырганда ат токулгасын артка жылдырбаш үчүн тагылчу ат жабдыкты кыргыздар *көмөлдүрүк* деп аташат. Ал ээрдин алдыңкы эки актасына бекитилип, чагарак менен туташып, аттын омууроосуна тартылуучу каттай кайылган кайыш. Үлгү катары жасала турган көмөлдүрүктүн оң капталы 48—50 см болсо, аттанаар сол тарабы 40—45 см, ошондо илгичи артык башы менен 18—20 см болот. Көмөлдүрүктүн бир учу чагаракка бекитилип, экинчи жагы сагак менен биригет (Акматалиев, 1996, б. 128). Ал эми “Диван Лугат” сөздүгүндө бул сөз **күмүлдүрүк** (Atalay, 1939, s. 530) деп берилет. Ал эми “Манаста”:

Айкөлүндүн чоң боз ат,
Көмөлдүрүк, куюшкан,
 Көбүнчө боо жарашат.
 Ат көзүнөн учуптур,
 Алтын таман **үзөңгү,**

Теппей ыргып чуркады (Орозобекова, 1997, б. 94) – деген саптардан кыргыздардагы ат жабдыктардын түрлөрү эпосто арбын кездешээрин көрө алабыз. Башка элдерде өзбектерде *өмүлдүрүк*, казактарда *үмүлдүрүк* түрүндө кездешет (Севортян, 1974, б. 530).

Атка чыгып минүүдө жана түшүүдө таяныч болгон жабдык *үзөңгү* деп аталат. Ат үстүндө тыкан, түз жана тең салмакта жүрүүдө, аттанып түшүүдө бутка таканч болуп, теминүүгө ылайыкташат да, ээрдин эки капталына тагылат. «Коло үзөңгү», «жез үзөңгү», «күмүш

үзөңгү» (күмүш жалаткан) деп аталат. Үзөңгү жыгачтан да, мүйүздөн да жасалган. Мунун бутка таканч таманы (теминчеги), эки жак капталы (жаактары), боо өткөрүүчү тешикчеси таралгасы болот. Үзөңгүнүн ээрдин оң жак жана сол жак капталына кайыштан каттай боосу (үзөңгү боо) болот (Акматалиев, 1996, б. 252). “Диван Лугатта” үзөңгү деген сөз өзүнчө кездешпегенине карабастан үзөңгү боону билдирген сөз **кысмак** (Atalay, 1939, s. 474) деген сөздүн кездешүүсү байыркы түрктөрдө үзөңгүнүн болгондугунан кабар берет. Үзөңгү деген сөз караханиддер доорунун дагы бир чыгаан инсаны Жусуп Баласагындын “Кут даарыган билим” китебинде **үзенү** деген сөз кездешет (Древнетюркский словарь, 1969, с. 630).

“Диван Лугатта” **тизгин** (Atalay, 1939, s. 339) жана **четген** (Atalay, 1939, s. 443) деген сөздөр кездешип, экөөнүн тең мааниси “тизгин” дегенди билдирет. Тизгин жылкыны башкаруу үчүн жасалган жип. Кайыштан, ичке аркандан, же жиптен өрүлүп жасалат. Тизгин жүгөндүн ооздугунун эки тарабына бекитилген. Эгер автомобилди элестетсек руль менен тормоздун функциясын аткарган ат жабдыктарынын эң маанилүү бөлүктөрүнүн бири болуп саналат. Жылкыны башкарууда колдонгондуктан “эки тизгин, бир чылбырды колго алуу” деген фразеологизм “бийликти колго алуу” дегенди билдирип калган. Ал “Манас” эпосунда Алмамбет менен Чубактын жол талашында ачыкча көрүнөт. Алмамбет чалгынга Чубакты ээрчитпей койгонуна арданган Чубак ызаланып, Манаска мындай дейт:

Теңбедин эч качан
Тентип келген калмакка.
...
Алмамбет, Манас кеңешип,
Кеңештен Чубак калганы.
Алмамбет *тизгин* алганы.⁷

Ал эми аттын башына катылган жүгөн шыпырылып түшүп калбоосу үчүн аттын мойнуна кайыштан жасалган жабдык *сагалдырык* тагылат (Belek, 2008, s. 75). Махмуд Кашгари “Диван Лугат” сөздүгүндө **сакалдурук** (Atalay, 1939, s. 530) деген сөздү “Баш кийимдин жерге түшпөөсү (атка мингенде) үчүн ээктин астынан өткөрүлүп байлануучу жибек боо” деп белгилейт. Бул жерден *сагалдырыктын* байыркы кездерде ат жабдыктарынын бири гана эмес, баш кийимдин бир бөлүгү болгондугун, кийин убакыттын өтүшү менен баш кийим кийүүдөгү функциясы унутулуп, ат токуудагы функциясы гана сакталып калышы мүмкүн деп болжолдой алабыз. Кыргыздардан башка хакастарда *сагалдырык*, тувалыктарда *салдырык*, казактарда *сагалдырык* түрүндө кездешет.

Көчмөн жана жоокерчилик турмуштун күнүмдүк зарылчылыгынан келип чыккан, унааны башкаруу, малды айдоо үчүн колдонуучу курал *камчы* болуп эсептелет. Атка ээр-токум токулгандан кийин аны башкаруу үчүн камчы негизги жабдыктын бири болуп эсептелет. Камчы саптын тобулгу (табылгы) сап камчы, элик сап камчы деп айтылат (Акматалиев, 1996, б. 89). Камчынын орто кылымдагы караханиддерде да колдонулгандыгын Махмуд Кашгаринин “Диван Лугат ат-Түрк” сөздүгүндө берилген сөздөр аркылуу биле алабыз. Бул сөздүктө камчынын билдирген **камчы** (Atalay, 1992, s. 352) жана **берке** (Atalay, 1992, s. 202, 323) деген сөздөр кездешет. Бул сөздөр менен кошо **ол атын камчылады** “ал атын камчылады”, **эр беркеленди** “эр камчыга ээ болду”, **берге шаклады** “камчы чабылган

⁷ Манас кыргыз элинин баатырдык эпосу... – 1718-бет.

андан үн чыкты” деген мисалдар берилген. Орто кылымдагы караханиддер камчынын учун **чавыг** (Atalay, 1940, s. 231) деп аташаарын сөздүктөн көрө алабыз. Чавыг сөзүнө мисал катары **чавыг чермешди** “камчынын учу бүгүлдү (чырмашты)” деген мисал кошо берилген. Жоокерчилик замандын шартына жараша камчынын курал катары да колдонулган. Анын далилин “Диван Лугатта” **кылыч камчы** (Atalay, 1939, s. 417) сөзүнөн көрө алабыз. Караханиддерде ичине темир кошо салынган камчынын түрүн *кылыч камчы* деп аташкан. Бул камчынын түрү жоокерчилик заманда согуштук курал катары да колдонулгандыгы шек туудурбайт. Ал эми кыргыз дастандарында камчынын өрүмүнө темир ширетилгендиги тууралуу маалыматтар кездешет. Алсак, кытайлык манасчы Жусуп Мамайдын вариантындагы “Манас” эпосунда мындай саптар кездешет:

Тандап туруп Бөлөкбай,
Алтымыш эркеч сойдурду.
Бардыгы окшош сур болду
Жыдытып жүнүн кердирди,
Алтымыш көктөн тердирди.
Өзөгүн толгон бурдурган,
Темирден ширей урдурган.
Өткөрө чапкан кишини,
Саргартып кулак тундурган.
Чокусуна чок койду,
Сары алтындан бөрк койду.
Түшкүнүнүн учуна,
Сомдоп карыш ок койду.
Табылгыга саптады,
Кызыл жез менен мыктады.
Бүлдүргө такчуу жерине,
Чолгуур салып көзөткөн.
Абышканын көк торпок,
Эки энеге тел торпок.
Күдөрү кылган ак кайыш,
Чаян түйүп терс байлап.
Бүлдүргөсүн тактырды,
Арстан эрге тапшырды.⁸

Жогорудагы саптардан көрүнүп тургандай камчынын өрүмүнө тагылган темир чапкан душманын соо койгон эмес. Эл оозунда айтылып келген “жолборсту камчы менен өлтүрө чапкан” баатырлар камчынын ушундай түрүн колдонгон деп божомолдоого болот.

Кыргыз тилинде камчыга байланыштуу бир канча фразеологизмдер кездешет. Алсак, кандайдыр бир ишти айттырбай аткарган, чыйрак, тың жанды “камчы салдырбаган”, колунан бир нерсе келген, жүктөлгөн милдетти аткара алганга “камчы сапка жараган”, жоодо жеңилген душмандын мал-мүлкүн ар кимдин эрдигине жараша бөлүштүрүү “камчыга ченеп бөлүү”, бирөөгө кошомат кылуу “камчысын чабуу”, зордугу, бийлиги жүрүп турганды “камчысынан кан тамган”, жолдуу, жакшы аялга туш болгон кишини “камчысы жакшы” деп аташкан

⁸ Манас. 1-бөлүм /Биринчи китеп/ Жусуп Мамай. – Ош, 1995 – 123-124-бет.

(Осмонова ж.б., 2001, б. 238-239). Зөөкүр (көбүнесе аялына кол көтөргөн эркектерге колдонулат) адамды “кызыл камчы”, күнөөсүн мойнуна алган адамды “камчысын мойнуна илип”, “камчысын сүйрөй кирген” адам бир нерсе менен макул болбогондугун, кегине ичине түйүп калды дегенди билдирген.⁹ Ал эми бүбү-бакшылар адамдарды эмдеп-домдогондо камчыны колдонушкан. Кыргыздардын түшүнүгү боюнча камчыдан жин-шайтан, албарсты коркуп, камчы бар жерге жолой алышкан эмес.

Махмуд Кашгаринин “Диван Лугат ат-Түрк” эмгегинде кездешкен ат жабдыктарына байланышкан сөздөрдү бүгүнкү кыргыз элиндеги ат шаймандары менен аталыштары дал келген сөздөрдү гана салыштырып чыгардык. Бул салыштыруу аябай кыска, тезистик формада гана берилди. “Диван Лугатта” кездешкен ат жабдыктары боюнча тилдик, археологиялык, этнографиялык эмгектерди эске алып, тыкыр изилдөө жүргүзүү зарылдыгын белгилейбиз.

Адабияттар

1. Акматалиев А. Кыргыздын кол өнөрчүлүгү (колдонмо). – Бишкек: Кыргызстан, 1996. – 328 бет.
2. Асанов, Э. Кыргыз тарыхы: Кыскача энциклопедия. – Бишкек, 2003. – 286 бет.
3. Бутанаев В.Я. Русско-хакасский словарь (Около 15 тыс. слов). – Петропавловск: Полиграфия, 2011. - 940 бет.
4. Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969. – 676 бет.
5. Мамай, Жусуп. Манас. 1-бөлүм /Биринчи китеп. – Ош, 1995. – 191 бет.
6. Манас кыргыз элинин баатырдык эпосу. Сагымбай Орозбаковдун варианты боюнча. – Бишкек: Хан-Теңир, 2010. – 1840 бет.
7. Махмуд аль-Кашгари Диван Лугат ат-Турк.– Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 1288 бет + 2 бет.
8. Орозобекова Ж.К. “Манас” эпосундагы тулпарлардын көркөм образдары. – Бишкек: «Кыргызстан-Сорос» фонду, 1997. – 200 бет.
9. Осмонова Ж., Конкобаев К., Жапаров Ш. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. – Бишкек: КТМУ, 2001. – 519 бет.
10. Радлов В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. I. Ч. 2. – Санктпетербург: Типография Императорской Академии Наукъ, 1893. – 1914 бет + 67 индекс.
11. Русско-казахский словарь (под общей редакцией д.ф.н. проф. Н.Т.Сауранбаева). 50 000 слов – Москва: Госуд. изд-во иностр. национ. словарей, 1954. – 935 бет.
12. Русско-тувинский словарь (под редакцией А.А. Пальмбаха). 22 000 слов. – Москва: Гос. изд-во иностранных и национальных словарей, 1953. – 708 бет.
13. Русско-туркменский словарь (под общей редакцией проф. Н.А.Баскакова и доц. М.Я.Хамзаева) 50 000 слов – Москва: ГИИНС, 1956. – 879 бет.
14. Русско-узбекский словарь. (ред. Р. Абдурахманова) – Москва, Ташкент: Гос. изд. иностранных и национальных словарей Академии Наук: Академия наук УзССР, 1954. – 1046 бет.
15. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на гласные). – Москва: Наука, 1974. – 766 бет.

⁹ Киргизско-русский словарь. 1- книга, А-К. – Фрунзе, 1985 – 337-бет.

16. Семетей. “Манас” эпосунун экинчи бөлүгү. 3-китеп. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1959. – 324 бет.
17. Тажибаева, С. К., Шайимкулов А.Ж., Таирова А.Ш. (2022). Педагогические идеи восточного мыслителя Махмуда Кашгари-Барскани. *Вопросы востоковедения*, №1, сс. 114-120. DOI: 10.52754/16948653_2020_1_21. EDN: OPPVJR.
18. Толубаев М., Каратаева С. Махмуд Кашкаринин «Дивану лугат-ит-түрк» сөздүгүндөгү макал-лакаптар. – Бишкек: Бийиктик, 2010. – 66 бет.
19. Худяков Ю.С., Табалдиев К.Ш. Древние Тюрки на Тянь-Шане. – Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2009. – 292 бет.
20. Юдахин К. Киргизско-русский словарь. 1- книга, А-К. – Фрунзе: Главная редакция Киргизской Советской Энциклопедии, 1985. – 504 бет.
21. Юдахин К. Киргизско-русский словарь. 2- книга, Л-Я. – Фрунзе: Главная редакция Киргизской Советской Энциклопедии, 1985. – 480 бет.
22. Юдахин К. Русско-киргизский словарь: 51 000 слов. – Москва, 1957. – 992 бет.
23. Atalay, Besim. *Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi*, с.I. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1939. – 530 бет.
24. Atalay, Besim. *Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi*, с.II. - Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi 1940. – 336 бет.
25. Atalay, Besim. *Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi*, с.III. - Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi 1992. – 452 бет.
26. Belek, Kayrat. *Kırgızlarda At ve At Kültürü. / жарыяланбаган эмгек.* – Бишкек: КТМУ, 2008. – 97 бет.
27. Genç, Reşat. *Kaşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası.* – Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1997. – 412 бет.